

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow, Head of the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

https://orcid.org/0000-0001-5201-8489

Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування?¹

Вступ

Українське суспільство впродовж років соціальних трансформацій, політичних потрясінь та затяжного військового конфлікту з Росією зіштовхнулося з наростанням кризових явищ, які призвели до надлишку суспільних викликів. Ці виклики характеризуються критичною масою доволі тривалих і досі не розв'язаних суспільних проблем у соціетальному масштабі, які спричиняють дисбаланс соціальної системи. Ця соціетальна розбалансованість виявляється як збої соціальних взаємодій у суспільстві в цілому і в певних його сферах та секторах, а також у вигляді дисфункцій соціальних інститутів, неузгодженості проявів головних суспільних цінностей, норм та правил та в масовій аномії [Шульга, 2018; 2019]. Суспільство з надлишком викликів є вкрай уразливим до загроз та ймовірних ризиків. Однією з цих загроз є феномен популізму, поширення якого у «перевантаженому» суспільстві може спричинити соціальну дезінтеграцію.

Зазвичай популізм живиться надією людей, що там, де провалилися усталені (традиційні) політичні партії та еліти, слід покладатися на «простих» і «незаплямованих» політиків із «народу». Популізм відрізняється від звичайного політичного невдоволення та розчарування виразним антиелітизмом. Завдяки цьому набуває поширення запит на «нові обличчя» у політиці, оскільки функ-

1 Стаття підготовлена під час виконання НДР «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики» (2022–2023 рр.) за бюджетною програмою КПКВК 6541230 «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» Національної академії наук України.

Цитування: Резнік, О. (2022). Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–80, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.065>.

ціювання політичної системи в рамках, заданих правлячою елітою, виглядає вкрай корупційним та неефективним. Внаслідок ескалації соціальних очікувань серед населення набувають популярності прості рішення складних багаторічних проблем. Крім того, піддаються сумніву домінувальні цінності та принципи правової процедури функціонування державних інститутів. У крайніх формах це може набути рис не лише делегітимації правлячої еліти, а й відторгнення політико-правового порядку. Цей феномен характеризується ідеологічною аморфністю та кризою традиційних політичних ідентичностей людей, які орієнтуються на популістські гасла. Аномія, втрата звичних орієнтирів соціальної поведінки схиляють людей до суцільної незадоволеності соціальним порядком. Тому часто стихійно ідеологічне підґрунтя таких орієнтацій формується на амбівалентних засадах як лівих, так і правих ідеологій, коли ситуативно виникають гібридні ідеологічні конструкти, які з часом довільно змінюються.

У західних країнах з розвинутою демократією популізм спричинюється тоді, коли певні верстви населення відчують себе позбавленими прав через соціально-економічні та культурні розшарування, чутливо сприймаючи наративи про зраду чинних еліт. Надмірне наголошування популістами-політиками уявних загроз культурній ідентичності з боку мігрантів створює особливо сприятливий ґрунт для популістських орієнтацій населення. У перехідних демократіях популісти апелюють до економічного невдоволення, спричиненого тривалими ринковими реформами, а також роз'яत्रюють рани національної гордості, спекулюючи на релігійних чи етнічних відмінностях. Саме ця, мінлива природа популізму, його здатність формулювати різноманітні вимоги — від продиктованих ксенофобією до спрямованих на перерозподіл власності — робить популістські аргументи такими привабливими та переконливими для багатьох прихильників, створюючи низку *загроз та ризиків* для демократичного розвитку суспільства, яке зазвичай має свої зони вразливості. У молодих демократіях з надлишком викликів ці вразливості є набагато глибшими. Особливо ці ризики зростають, коли популісти вже знаходяться при владі. Розглядаючи популізм як загрозу соціальному порядку певного суспільства, важливо з'ясувати ризики, утворювані, коли поширення популістських ідей критично накладається на вразливості суспільства. Таким чином, загрози популістських орієнтацій полягають у можливості виникнення негативних чинників, що загрожують соціально-політичній стійкості (стабільності) перехідного суспільства, розбалансовуючи політичну систему аж до згортання демократії та утвердження авторитаризму, соціальної поляризації тощо. В нашому випадку ризики популізму розглядаються як міра здійснення цих загроз, що визначається комплексною оцінкою ймовірності їхнього впливу на соціальні процеси, шляхів запобігання їм і характеру можливих наслідків. Адже ризики посилюються за умов збільшення загроз та поглиблення уразливостей.

Саме в такому ракурсі феномен популізму досі не розглядався у суспільних науках. Я спробував окреслити загрози популізму для функціонування суспільства з надлишком викликів, його ризики та, поряд із тим, його можливості, сприятливі для демократизації. Отже, було проаналізовано наукову літературу щодо психологічних, нормативних та поведінкових аспектів сприйняття попу-

лістських ідей, які можуть бути загрозами для соціального порядку суспільства. Далі було розглянуто прикладні аспекти прояву популізму та популістських орієнтацій у контексті суспільства з надлишком викликів, яким є українське суспільство. У висновках вказано на потенційні ризики популізму в Україні, які можуть зреалізуватися за теперішніх загроз та уразливостей.

Психологічна привабливість популізму як загроза єдності суспільства

Несприятливі економічні та соціальні умови самі по собі недостатні для процвітання популізму. Потрібні ще й ідеологічні аргументи для втілення популістських ідей. Описуючи психологічну привабливість популізму, Дж. Форгас дає йому вельми влучне визначення: «Це колективістська конфліктна ідеологія, яка протиставляє народ нібито "елітному" класу гнобителів, ідеалізує народ як безсумнівну референтну групу, вважає свою власну ідеологію морально абсолютною та виступає за ієрархічну, авторитарну систему, яка заперечує індивідуальні свободи та права меншин. Таким чином, популізм є архаїчною, колективістською племінною ідеологією, яка зазвичай, але не тільки підкреслює примат групи над індивідом» [Forgas, 2021: p. 7].

Сучасний популізм має свої ліві та праві відгалуження. Правий популізм ґрунтується на нативістській ідеології (ксенофобського варіанта націоналізму), заохочує до порядку, чіткої структури суспільства та консервативних цінностей. Натомість лівий популізм паразитує на економічній, гендерній, етнічній та расовій нерівностях. Ліві популісти (наприклад, культурний марксизм та критична теорія раси) пропагують утопічні ідеї соціальної справедливості, базовані на практиках позитивної дискримінації та політиці ідентичності. Вони відстоюють зростання ролі державної влади та здійснення перерозподілу власності, закликають до колективізму, що подеколи зводиться до трайбалізму. Часто це призводить до тоталітарних ексцесів переслідування, необґрунтованих звинувачень, «культури виключення» тощо.

Дж. Форгас наводить *психологічні уразливості*, які використовує популізм, і *причини*, чому він так легко залучає послідовників.

1. *Потреба в позитивній груповій ідентичності*. Переживання позбавленості та невизначеності легко активізує болісну потребу у сенсі, значущості та визначеності; часто досягається через належність до цінної групи, ідентифікації з нею. Прагнення до позитивної групової ідентичності нерідко призводить до колективного нарцисизму, приписування собі ілюзорних чеснот та фіктивних досягнень. Колективний нарцисизм є надійним провісником приєднання до популістських рухів.

2. *Когнітивні викривлення*. Популізм часто привабливий тим, що використовує когнітивну схильність людини до категоризації, прагнення простоти та визначеності. Категоризація також призводить до спрощення, стереотипізації та тенденції бачити світ через прості чорно-білі типології. Популістські наративи задовольняють ментальну потребу у спрощенні, розділяючи світ на прості категорії: ми та вони, добрі та погані, народ та еліта. Деякі популістські ідеології йдуть далі, заперечуючи будь-яку можливість об'єктивних доказів, як і бага-

то постмодерністських, деконструктивістських «критичних» теорій соціальної справедливості, теорій змов тощо.

3. *Емоційні процеси.* Такі почуття, як гнів, страх, огида чи заздрість, відіграють вирішальну роль у популістських закличках. Страх часто використовується політиками-популістами, активізуючи еволюційну тенденцію шукати безпеку в суворіших колективних нормах, тіснішій груповій координації та нетерпимості до відхилень. Гнів також є важливою рисою як лівих, так і правих популістських рухів. Зокрема, гнів призводить до звуження когнітивного фокусу, тунельного бачення і часто мотивує агресію. Популістські розповіді часто культивують почуття скорботи з приводу минулих помилок, породжуючи гнів і жагу відплати та помсти. Страх, образа і злість, своєю чергою, можуть призвести до огиди. Огида є однією з ефективних емоцій, які використовуються в разі популістської агресії, легітимізуючи насильство та дегуманізуючи «ворогів».

4. *Моральний абсолютизм.* Популізм становить фундаментальну загрозу демократії, оскільки заперечує легітимність будь-якої точки зору, крім власної. Моральний абсолютизм, пропонований популізмом, може бути дуже привабливим для багатьох людей. Представляти «народ» виглядає безперечно добробочесним, і тому будь-яка опозиція є злом. Послідовники популістських лівих рухів у США, таких як *cancel culture* або *woke-ism*, атакують у «праведному» моральному запалі тих, кого вважають девіантами. Натомість праві популістські імперативи часто базуються на релігійній, націоналістичній або етнічній системі цінностей.

5. *Епістемічна впевненість.* Прагнення передбачуваності та безпеки є постійним волінням людини, відтак популісти використовують звичайні невдачі індуктивного міркування людей, по суті, пропонують впевненість там, де її неможливо досягти. Епістемічна визначеність унеможлиблює раціональний дискурс. З огляду на авторитарну культуру та псевдовпевненість як лівих, так і правих популістів існує небезпека втрати взаємодії між різними соціальними групами, оскільки суспільне життя стає дедалі більш поляризованим.

6. *Трайбалізм.* Успіхом людей як біологічного виду ми завдячуємо здатності формувати згуртовані соціальні групи. Популісти використовують цю схильність до трайбалізму, пропонуючи послідовникам відчуття приналежності та визначений статус. Трайбалізм може бути особливо привабливим, коли відсутність особистих досягнень або травматичний груповий досвід вимагають нарративного пояснення, часто побудованого на темах несправедливості, зради, безсилля та ментальності жертви. Саме антиелітарність може бути важливою ознакою зароджуваного племінного популізму.

7. *Популістські наративи.* Створення наративу, який пропонує племінний комфорт, задовольняючи когнітивні обмеження та спрямовуючи емоції, є основоположним для привабливості популізму. Популістські наративи мають підтримку, оскільки використовують утопічні та месіанські ідеї, обіцяючи досконале майбутнє, яке виправдовує кожну жертву та надає сенс і значення послідовникам. Іншою особливо збоченою нарративною стратегією є популістська «велика брехня»: чим більш неправдоподібною та зухвалою є брехня, тим менше послідовників сприймають її як вигадку. Розповіді про «змови» поширені

в популістських рухах, пропонуючи їхнім «вірянам» відчуття привілейованого знання та значущості.

8. *Харизматичне лідерство.* Популістські рухи без лідерів рідко зберігаються надовго. Успішні лідери-популісти, особливо екстремістського ґатунку, часто харизматичні, випромінюють впевненість у собі та не бажають терпіти жодних розбіжностей. Вони, як правило, функціують як символічне втілення своєї справи, монополізують автократичну владу та діють як остаточний арбітр групи. Враховуючи психологічні потреби своїх прихильників, лідери-популісти повинні бути послідовними, наполегливими та безкомпромісними. Їхня мова характеризується визначеністю, «відвертістю», простотою та ефективністю [Forgas, 2021: pp. 11–22]. Власне тому для людей, яким важко збагнути складність сучасного суспільства, властивий стан невизначеності та тривоги. Це є живильним середовищем для харизматичних лідерів з простими, невибагливими і, водночас, потужними наративами. Таке тло є привабливим для людей з авторитарною свідомістю. Власне, емпіричні дослідження фіксують зв'язок між сповіданням авторитарних установок та підтримкою популізму [Castanho Silva et al., 2018; Feldman, 2021].

Таким чином, психологічне підґрунтя популістських орієнтацій ґрунтується на підтримці конспірологічних теорій, на надчутливості до уявних зловмисних намірів, що штовхає до звинувачення у власних невдачах ворожих змовників і водночас сприяє колективному нарцисизму щодо власної соціальної групи. Часто таке соціальне розмежування подається як абсолютне, що безумовно заперечує можливість компромісу. Все це поширює конфронтаційний дискурс та авторитаристські наративи, сприяє поглибленню соціальних розколів та, зрештою, дезінтеграції суспільства.

Популізм як загроза демократії

Оцінки явища популізму є предметом постійних дискусій. У західній літературі з'явилася низка публікацій, які описують ці загрози популізму у розвинутих країнах, де, незважаючи на тривалий демократичний досвід, зберігаються ризики, пов'язані з багатьма уразливостями демократій. Більшість дослідників вважають, що популізм несе загрозу для демократії та суперечить демократичним цінностям, розбещуючи суспільство та доводячи його до розколу, авторитаризму, ксенофобії та архаїзму [Urbinati, 1998; Levitsky, Loxton, 2012; Albertazzi, Mueller, 2013; Rummens, 2017].

Противники популізму змальовують популізм як абсолютистську концепцію мажоритарного народного суверенітету, який загрожує функціонуванню ліберальної демократії, оскільки відкидає її важливі обмежувальні принципи — поділ влади, верховенство права, права меншин, систему стримувань і противаг у виконавчій владі. Популістські рухи й партії, популістські політики виражають негатив щодо представницької демократії, звинувачуючи політичний істеблішмент у відсутності чутливості до вимог громадян. Себе ж вони уявляють як «справжніх» рятівників демократії, обіцяючи повернути суверенітет та владу простому народові шляхом «відновлення» прямих демократичних механізмів — референдумів чи громадянських ініціатив. Ключовою рисою популізму

є його ворожість до представницької політики, розглядуваної як спосіб крадіжки влади у «народу» [Taggart, 2002]. Політики-популісти ставлять під сумнів якість наявної демократії, критично ставлячись до посередницьких установ, суддів, усталених політичних партій тощо. Небезпека приходу до влади таких політиків та втілення цих ідей криється у розмиванні підтримки громадянами представницької демократичної системи, делегітимації політичного класу, зниженні поваги до державних інститутів, дестабілізації соціального порядку, наростанні соціальних конфліктів тощо. Опитування свідчить, що серед тих західноєвропейських респондентів, хто підтримує популістські партії, виявилося більше прихильників ідеї, що закони по ключовим питанням повинні голосуватися громадянами на референдумах, а не у парламентах, ніж серед решти [Pew Research Center, 2021: р. 30]. Низка досліджень свідчить, що громадяни з більш сильними популістськими настроями демонструють більшу підтримку референдумів [Pauwels, 2014; Jacobs, Akkerman, Zaslove, 2018; Zaslove et al., 2021].

Інша думка, менш поширена, полягає в тому, популізм є явищем хоч і проблематичним для демократії і несе певні загрози, однак його не слід драматизувати, оскільки він також може діяти як корисний коригувальний засіб. У цьому контексті популізм вважається певною основою демократичного корективу політичної системи, яка часто буває незбалансованою [Canovan, 1999; Meny, Surel, 2002; Arditì, 2003; Mudde, Rovira Kaltwasser, 2012]. Саме через свій мобілізаційний потенціал серед маргінальних груп, популізм може зробити демократичний процес більш інклюзивним. Так само популізм може стати вирішальним у подоланні надмірного елітизму та занадто прагматичному характеру ліберальної демократичної політики і, таким чином, звертає увагу на демократичні можливості людей, виключених з політики. М. Канован підкреслює, що популісти бачать себе справжніми демократами, які висловлюють народні скарги та думки, що систематично ігноруються урядами, основними партіями та ЗМІ [Canovan, 1999: р. 2]. Загалом виправдання популізму ґрунтується на тому, що народ є дійсно сувереном, тому не варто обмежувати його волю, навіть якщо вона може бути помилковою. Адже за своєю сутністю популізм — це ніщо інше, як розширення політичного представництва на всі верстви населення. Результати емпіричних досліджень свідчать, що популізм (серед окремих людей) сам по собі не є антидемократичним; люди з більш сильними популістськими настроями більше підтримують демократію [Zaslove et al., 2021; Mohrenberg, Huber, Freyburg, 2021].

Подібної думки дотримується С. Макеєв, вважаючи, що популізм не становить жодної загрози для демократії, принаймні в цьому сенсі цей концепт не годиться для опису політичної ситуації в Україні [Макеєв, 2020]. Він звертає увагу на Веберову лекцію «Політик як покликання і професія», де німецький класик вказував на те, що існують ті, хто просто перебувають при владі, і ті, хто є політиками за покликанням. М. Вебер наголошував, що потреба в політиках виникає в екстремальних ситуаціях, зокрема коли через війну деформовано структуру інститутів і її необхідно відновити. І саме тоді потрібно сконструювати нову інституційну структуру, запровадити правила та норми соціально прийнятної поведінки, що відповідають вимогам спільного блага за певних, зазвичай непередбачувано утворених обставин. Натомість поза цими часами потреба в та-

кого роду політиках відпадає. У зв'язку з цим С. Макеєв пропонує не драматизувати недавній прихід популістів до влади в Україні, оскільки «радикальна заміна людей, що населяють владу, яка відбулася влітку 2019 року і спантеличила багатьох, якщо й несе із собою якісь ризики, то мінімальні. Переважно не для демократії — для громадян. Мінімальні — тому що різні категорії громадян адаптувалися до політичної некомпетентності верхів і більш-менш опанували навички ухилення від або парирування загроз, що звідти надходять» [Макеєв, 2020: с. 163]. Тут можна зробити застереження, що ці ризики виглядали мінімальними лише у 2019 році і то не для всього суспільства.

Популізм як загроза громадянській активності

Питання розширення політичної участі громадян у публічній сфері сучасних суспільств зумовлене зусиллями популістських політичних партій. У популістському дискурсі політична участь як одна із форм прямої демократії пропагувалася як відповідь на сьогоденне невдоволення представницькою демократією, якій протиставляються референдуми та громадянські ініціативи як механізми, що забезпечують «справжнє» волевиявлення народу. Важливою рушійною силою голосування за популістів у Нідерландах, Бельгії та Німеччині була підтримка прямих демократичних механізмів [Pauwels, 2014]. Тут виникає питання — наскільки громадяни-популісти в реальному житті прагнуть впливати на процес ухвалення політичних рішень? На перший погляд, ці прагнення помітні — у країнах Європи існує низка як лівих, так і правих протестних рухів, які залічують до числа популістських.

Власне в академічній полеміці питання зв'язку між популістськими орієнтаціями та фактичною політичною участю залишається суперечливим. З одного боку, громадяни-популісти, незважаючи на їхню підтримку гасел про перевагу механізмів прямої демократії, вирізняються здебільшого пасивністю та безвідповідальністю. Парадокс криється у тому, що громадяни з популістськими орієнтаціями вимагають чуйного уряду, який реалізовуватиме прийнятну для них політику, а не прагнуть насправді безпосередньої участі у політичному процесі. Відповідно, ці громадяни не підтримують жодної форми демократії участі, чи то дорадчої, чи то плебісцитарної [Mudde, 2004: р. 558].

Однак, коли йдеться про фактичну поведінку, існують суперечливі свідчення щодо взаємозв'язку політичної участі та підтримки популістських ідей. Так, низка досліджень показали, що звичайні західноєвропейські громадяни із сильними популістськими орієнтаціями більше підтримують референдуми та дорадчі форми політичної участі й водночас рідше протестують, не є схильними до політичної участі й ходять на ці референдуми не частіше, ніж особи зі слабше вираженими популістськими настроями [Webb, 2013; Jacobs, Akkerman, Zaslove, 2018; Dijk, 2018; Zaslove et al., 2021]. Водночас за даними опитування населення дев'яти європейських країн виявлено, що популістські настрої можуть бути мотивацією до політичної участі з приводу своєї ідентичності, з огляду на емоційні та моральні компоненти й мають потенціал для скорочення соціально-економічних розривів (освітніх та матеріальних) стосовно політичної участі. Це дало підстави авторам зробити обережні висновки про наявність емпіричних

доказів того, що популізм може мати певні коригувальні ефекти для демократії. Результати досліджень також показують, що популістські орієнтації позитивно пов'язані з виразними неінституціоналізованими способами участі (підписання петицій, онлайн-активність та, в деяких контекстах, участь у демонстраціях), але не з явкою під час виборів [Anduiza, Guinjoan, Rico, 2019].

Таким чином, попри заклики популістських партій до розширення прямої демократії зв'язок між популізмом і громадянською участю не такий простий, як здається. У популістському дискурсі перевага віддається обмеженому репертуару політичної участі, зокрема референдумам та громадянським ініціативам. Адже референдуми є інструментом реалізації волі чисельної сили, тобто базуються на отриманні більшості голосів у формі відповіді «так» чи «ні», водночас не вимагаючи від громадян активного обговорення певного питання, натомість громадянська активність притаманна меншості суспільства, потребуючи при цьому певних часових, когнітивних та соціально-економічних ресурсів.

Популістські прояви в українському суспільстві

В Україні нескінченні кризи, пов'язані з довготривалим посткомуністичним транзитом, підживлюють популістські настрої передусім лівого ґатунку, втім, подеколи простежується і правий популізм. Українські політики часто використовують ці кризи задля мобілізації електорату, перебільшуючи без вагомих доказів нагальні проблеми. При цьому вказують спрощені шляхи та засоби подолання криз, спекулюють на таких проблемах, як регулювання цін на певні товари та тарифів, збільшення зарплати, гарантоване працевлаштування тощо. В Україні сплески зростання популістських орієнтацій пов'язані з кризою суспільної свідомості в результаті соціальних трансформацій, з труднощами економічних і політичних реформ.

Зокрема, антиелітистські настрої простежувалися впродовж багатьох років. Додатковим чинником було й те, що українське суспільство характеризується відсутністю тривалих державницьких традицій відбору правлячої еліти, коли негативне ставлення до політичного класу переважає безвідносно до популістських орієнтацій. Громадяни у своїй більшості вважали, що не мають змоги контролювати владу; зокрема, на неможливість контролю діяльності центральної виконавчої влади вказали 70,4% респондентів; щодо Верховної Ради — 71,2%; щодо органів місцевої влади — 70,1% [Резнік, 2011: с. 206].

Однак певне соціокультурне підґрунтя відмінностей у ставленні до політичної еліти простежувалося. Так, згідно з результатами загальнонаціонального опитування «Громадська думка в Україні – 2006», проведеного Інститутом соціології НАН України, у ставленні до правлячої еліти на той час переважали негативні емоції. Зокрема, на запитання «Що Ви відчуваєте у стосунку до правлячої еліти?» лише чверть опитаних виявили позитивні відчуття (6,5% — повагу, 17,9% — інтерес), а байдужість виявили 31,6% респондентів. Натомість сумарно серед опитаних негативні емоції були поширені більшою мірою (30,4% — образа, 13,6% — ворожість). Виявилось, що позитивні відчуття більше поширені серед тих, хто вважає, що Україна має бути схожою на розвинені країни Заходу, і тих, хто орієнтується на ліберальні методи регулювання економіки. Негативні

емоції щодо правлячої еліти більше давалися взнаки серед тих, хто орієнтувався на відновлення СРСР та планової економіки. Насамперед їх використовували ліві сили, небезпідставно звинувачуючи еліту в розкраданні майна у перебігу великої приватизації. Утім, коли дійшло до демократичних перетворень у 2004 році, під час передвиборної кампанії популістські гасла широко використовували як провладний, так і опозиційний кандидат.

Та все ж популістський дискурс може стати корисним для демократичних перетворень за умов радикального зламу авторитарного режиму. Для розширення соціальної бази демократичної революції стають у пригоді популістські гасла, які допомагають залучити до лав активістів ще й аполітичних індивідів. Порівняльний аналіз орієнтацій та цінностей учасників Помаранчевої революції та Революції Гідності показав, що на відміну від першого Майдану, соціальною основою якого була нестабільна коаліція противників режиму з різними цінностями та орієнтаціями, учасники Євромайдану характеризувалися різними євроатлантичними орієнтаціями та більшою прихильністю до демократичних принципів функціонування політичної системи та ринкової економіки. Водночас спільною ознакою обох Майданів залишалася прихильність їхніх учасників до авторитарного стилю врядування [Резнік, 2015].

Слід зазначити, що ефективність популістських гасел для залучення широких мас до протестних дій у подальшому стала перешкодою у впровадженні радикальних реформ в Україні. Адже масова свідомість, «підігріта» здебільшого лівими, антиринковими ідеями щодо функціонування економіки та антиелітистськими ідеями стосовно тотальної люстрації не лише злочинної верхівки політичного класу, а й бюрократії, часто відігравала деструктивну роль щодо дій політиків, оскільки вони були змушені зважати на громадську думку. Зокрема, одразу після Помаранчевої революції поряд із демократизацією та зростанням соціального оптимізму сталися й негативні зміни. Н. Паніна звернула увагу на те, що за період із березня 2004 року до березня 2005 року відбулися істотні зміни в економічних орієнтаціях та установках українців. На тлі незначного підвищення оцінки економічного становища та зростання довіри населення до послуг державних банків суттєво зросли антиринкові настрої та посилилося негативне ставлення до процесів приватизації землі, малих та, особливо, великих підприємств. Істотно зменшилася кількість людей, які бажали заснувати власний бізнес, і тих, хто був готовий працювати у підприємця [Паніна, 2005: с. 154]. Річ у тому, що політична кампанія кандидата в Президенти України В. Ющенка базувалася також на популістських гаслах («Бандитам — тюрми!»), які справедливо ставили під сумнів результати приватизації та не толерували незаконне збагачення близьких до Л. Кучми людей. Це також сприяло делегітимації інституту приватної власності, який щойно почав формуватися. Власне це у подальшому зіграло злий жарт стосовно реформаторських потуг В. Ющенка, коли його проринкові пориви не знайшли схвалення серед «народу».

За іронією долі, українські популістські сили, які фінансувалися переважно олігархами, найбільше експлуатували популярну в народі антиістеблішментську риторику проти «корумпованої» влади та олігархів. Крім того, якщо брати діяльність політичних акторів-популістів в Україні, то, на думку Т. Кузьо,

вони вирізняються у своїй риторичі схильністю до використання неправди в оцінках політичної реальності, виправдання авторитаризму та патерналізму, ностальгії за Радянським Союзом. Водночас популісти в Україні та Європі є антиглобалістами та авторитаристами, спрямовуючи свою критику на МВФ, використовують радикальну риторичу проти корумпованих еліт, «ліберального істеблішменту». Популісти надають слабку підтримку реформам, які, на їхню думку, несправедливо нав'язують сторонні сили. Популісти в Україні, Європі та США схильні використовувати неправду, перебільшення, маніпуляції та є ідеологічними хамелеонами. Нарешті, популісти використовують кризи для мобілізації виборців [Kuzio, 2018].

Важкий період російсько-українського конфлікту на Донбасі, економічне зuboжіння населення, проведення болючих реформ упродовж 2014–2019 років створили суспільний запит популістського характеру. Якщо говорити про громадську думку, то напередодні чергового виборчого циклу, згідно з даними Центру Разумкова, влітку 2018 року дві третини (66,2%) населення вважали, що Україні потрібні нові політичні лідери (тобто такі політики, які ще не були при владі) [Yakymenko, Yurchyshyn, Zamiatin, 2019: p. 14]. Вагома частина суспільства також схилилася до антиплюралізму. Так, згідно з моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАН України за 2018 рік, 43,2% опитаних погоджувалися із твердженням, що «єдина політична воля забезпечує стабільність у суспільстві краще, ніж набір різних точок зору», натомість лише 27,6% з цим не погоджувалися і 29,2% — не визначилися. Разом з тим близько двох третин населення погоджувалися з авторитарними ідеями щодо переваги «сильної руки» для розвитку суспільства, наведення порядку тощо [Паращевін, 2018: сс. 422–424]. До того ж упродовж багатьох років спостерігався феномен, коли оцінка діяльності білоруського президента, авторитарного популіста О. Лукашенка була серед громадян України навіть вищою, ніж оцінка діяльності вітчизняних та інших зарубіжних президентів [Паращевін, 2018: сс. 425–428].

Відтак, можна було б констатувати, що у відповідь на цей суспільний запит В. Зеленський та його партія «Слуга народу» перемогли на президентських і парламентських виборах в Україні 2019 року, широко використовуючи відповідну популістську риторичу. Проте особливістю риторичи у цьому випадку було те, що Зеленський та «Слуга народу» проводили кампанію як «антиполяризаційні» популісти, спираючись на опозицію до існуючої поляризації в суспільстві та в українському політичному істеблішменті й використовуючи слабку партійну ідентифікацію серед українських виборців. Власне, прихильники «Слуги народу» частіше дотримувалися помірно твердих або нейтральних думок із ключових питань української політики (історична пам'ять, мова, церква, регіональні розбіжності), збалансовано використовуючи російську та українську мови у своєму повсякденному житті [Ash, Shapovalov, 2022]. Втім, після виборчого циклу 2019 році в українському соціумі, особливо серед громадян, які цікавляться політикою, ще тривалий час зберігалася новосформована поляризація між прихильниками попереднього та чинного президентів країни. Треба розуміти, що масові популістські настрої привели до влади політиків, які прагнули подобатися і втілювати проекти, які з погляду більшості вважалися

першочерговими («Велике будівництво» тощо). А підтримка меншості виборців кандидата із гаслами «Армія. Мова. Віра» свідчила про неготовність суспільства зважати на невідкладні виклики, через брак уваги до яких у подальшому довелось платити занадто дорожню ціну.

Таким же чином як після обох Майданів, так і після перемоги на президентських виборах В. Зеленського на гаслах популізму приходили до влади недовідчені політики й саме їхній дилетантизм став цінним соціальним капіталом, що начебто відрізняв їх від традиційних, «скомпрометованих» еліт. Однак для нормального функціонування будь-якої сфери, в тому числі й політичної, потрібні знання та навички виконавців. Політики та чиновники — це люди, які в ідеалі повинні професійно та ефективно урядувати. Тому підготовка кадрів для державного управління — це складний, тривалий і досить затратний процес. Натомість заклики популістів прискорити зміни в певному напрямку за рахунок запрошення «некорумпованих» діячів, «людей не із системи» є вкрай ризикованими для нестабільних суспільств з надлишком викликів. Адже постійне реформування державного апарату робить уразливими державні інститути, нівелюючи «інституційну пам'ять» бюрократичної верстви.

Хоч як це парадоксально, популізм знову ж таки відіграв позитивну роль в екстремальних умовах, коли відбулося масоване військово-вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року. Той дискурс, що його президент В. Зеленський навіязав у спілкуванні із західними елітами під час російсько-української війни, вимагаючи негайної військової підтримки, був досить зухвалим. За інших обставин, таку риторику розцінили б як, м'яко кажучи, зовсім не дипломатичну. Однак цей популістський кураж, причому спрямований на іноземну аудиторію, спрацював: звернення онлайн до парламентів, митців, кіношників, його заклики почули західні суспільства, які змусили свої уряди діяти більш сміливо та оперативніше у наданні Збройним Силам України важкого озброєння. Таким чином, популістська риторика за екстремальних умов виявляє свою дієвість і, зрештою, захищає державність у буквальному розумінні.

Водночас за умов війни централізований підхід української влади до функціонування медіапростору, несприйняття владними політиками будь-якої критики та порушення процесуальних процедур у здійсненні кадрової політики — все це може схилити популістів до спокуси встановлення авторитарного правління. Це вже стане викликом для громадянського сектору, який також за умов війни набуває досі небаченої суб'єктності. Однак ці питання стануть актуальними після закінчення російсько-української війни.

Висновки

Отже, у західній літературі домінує думка, що глобальний популізм продукує низку загроз перед демократією: 1) підрив єдності суспільства через поглиблення соціальної поляризації; 2) розмивання формальних політичних інститутів; 3) згасання громадянської активності. Ці загрози актуалізуються за наявності у суспільстві соціально-економічного та психологічного підґрунтя. І хоча критики популізму дотримуються алармістських переконань щодо поширеності популістських орієнтацій, все ж практика політичного життя вказує як на ризики

цього феномену, так і на його можливості. Ці можливості стосуються тих критичних періодів розвитку суспільства, коли повалення авторитарного режиму як електоральним, так і силовим шляхами потребує ширшого кола учасників, ніж самих лише громадянських активістів. Задля розширення соціальної бази революцій політики-повстанці вдаються до популістської риторики.

Однак для тривалого функціонування чи реформування державних інститутів популізм продовжує нести загрози. Власне політики-популісти за своєю суттю рідко бувають переконаними противниками демократичного врядування. Але прийшовши до влади, вони через свою зневагу до формальних інституцій та нормативних процедур (які, до речі, обмежували їхніх попередників та сприяли потраплянню вже їх самих на посади) мимоволі просуваються до запровадження елементів автократичного правління. Зокрема, популісти спочатку беруть контроль над державним апаратом, заповнюючи його лояльними працівниками, над судовою гілкою влади, підриваючи її незалежність. Потім ставлять під контроль фінансові потоки та економічні активи, збагачуючи новий клас друзів лідера-популіста. І нарешті, популісти отримують контроль над незалежними ЗМІ, знищуючи нелояльні.

Через вичерпання постсоціалістичного економічного спадку та руйнівних наслідків українсько-російської війни Україна постала перед новими викликами, коли невдоволення умовами життя може спричинити додатковий попит на прості рішення та пряме врядування, що оминає представницькі процедури. Накопичення викликів створило ситуацію надлишку їх для соціуму. В українському суспільстві досі зберігається значний попит на авторитарні форми правління. За умов війни такі тенденції можуть посилюватися і призвести до поступового скочування до авторитаризму, коли кожен репресивний чи регулятивний крок буде виправдовуватися необхідністю боротьби з ворожою пропагандою, а насправді спрямовуватися на маргіналізацію та усунення нелояльних владі політичних суперників. Саме через ці загрози в українському суспільстві зберігаються ризики блокування реформ і підтримки авторитаризму. Разом із тим у контексті цих загроз популізм розглядається крізь призму певних шансів того, що політична система та політична культура українців зможе зберегти стійкість за надзвичайних умов, коли масова свідомість потребує стимулів переформатування колективної ідентичності населення від комплексу традиційної меншовартості в напрямку нації переможців. Можна припустити, що за умов формування успішної колективної ідентичності вдасться подолати кризу довіри до еліт і відповідно локалізувати небезпечний потенціал популізму.

Джерела

Макеєв, С. (2020). До виправдання популізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 159–164.

Паніна, Н.В. (2005). Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. Київ: ТОВ Видавництво «Софія».

Парашевін, М. (2018). Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1994–2018 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 415–525.

Резнік, О. (2011). Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ: Інститут соціології НАН України.

- Резнік, О. (2015). Учасники Помаранчевої революції та Революції Гідності: порівняння ціннісних орієнтацій. *Соціальні виміри суспільства*, 7 (18), 66–74.
- Шульга, М. (2018). Ознаки соціального розбалансування (післямова). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 5 (19), 396–414.
- Шульга, М. (2019). Суспільство з надлишком викликів (Замість післямови). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 6 (20), 397–412.
- Albertazzi, D., Mueller, S. (2013). Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland and Switzerland. *Government and Opposition*, 48 (3), 343–371.
- Anduiza, E., Guinjoan, M., Rico, G. (2019). Populism, participation, and political equality. *European Political Science Review*, 11 (1), 109–124.
- Arditi, B. (2003). Populism, or politics at the edges of democracy. *Contemporary Politics*, 9 (1), 17–31
- Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2022.2082823>
- Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.
- Castanho Silva, B., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y.M., Delfino, G., Rico, G., Ruth, S.P., Spruyt, B., Steenbergen, M., Littvay, L. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In: K. Hawkins, R. Carlin, L. Littvay, R. Kaltwasser (Eds.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (pp. 150–178). London: Routledge.
- Dijk, G.H.S. van (2018). *Populist attitudes and political participation: hand and glove? : Analysing populist citizens' participation in political claim-making*. Master thesis. University of Twente. URL: <https://essay.utwente.nl/76892/>
- Feldman, S. (2021). Authoritarianism, Education, and Support for Right-Wing Populism. In: J.P. Forgas, W.D. Crano, K. Fiedler (Eds.), *The Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy* (pp. 348–364). New York: Routledge.
- Forgas, J.P. (2021). *The Psychology of Populism: Tribal Challenges to Liberal Democracy*. Sydney: Centre for Independent Studies.
- Jacobs, K., Akkerman, A., Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica*, 53 (4), 517–541.
- Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.
- Levitsky, S. Loxtton, J. (2012). Populism and competitive authoritarianism: the case of Fujimori's Peru. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 160–181). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mény, Y., Surel, Y. (2002). The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 1–21). London: Palgrave Macmillan.
- Mohrenberg, S., Huber, R.A., Freyburg, T. (2021). Love at first sight? Populist attitudes and support for direct democracy. *Party Politics*, 27 (3), 528–539.
- Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.
- Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2012). Populism: corrective and threat to democracy. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 205–222). Cambridge: Cambridge University Press.
- Pauwels, T. (2014). *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and The Netherlands*. London: Routledge.
- Pew Research Center (2021). *Many in U.S., Western Europe Say Their Political System Needs Major Reform*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2021/03/31/many-in-us-western-europe-say-their-political-system-needs-major-reform/>
- Rummens, S. (2017). Populism as a Threat to Liberal Democracy. In: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 554–570). Oxford: Oxford University Press.

Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62–80). New York: Palgrave.

Urbinati, N. (1998). Democracy and populism. *Constellations*, 5 (1), 110–24.

Webb, P. (2013). Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52 (6), 747–772.

Yakymenko, Y., Yurchyshyn, V., Zamiatin, V. (pp. 19). *Ukraine-2019: Cautiously Optimistic*. Kyiv: The Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Vybory_Ukraine.pdf

Zaslove, A., Geurkink, B., Jacobs, K., Akkerman, A. (2021). Power to the people? Populism, democracy, and political participation: a citizen's perspective. *West European Politics*, 44 (4), 727–751.

Одержано 19.07.2022

References

Albertazzi, D., Mueller, S. (2013). Populism and liberal democracy: populists in government in Austria, Italy, Poland and Switzerland. *Government and Opposition*, 48 (3), 343–371.

Anduiza, E., Guinjoan, M., Rico, G. (2019). Populism, participation, and political equality. *European Political Science Review*, 11 (1), 109–124.

Arditi, B. (2003). Populism, or, politics at the edges of democracy. *Contemporary Politics*, 9 (1), 17–31

Ash, K., Shapovalov, M. (2022). Populism for the ambivalent: anti-polarization and support for Ukraine's *Sluha Narodu* party. *Post-Soviet Affairs*. DOI: <https://doi.org/10.1080/1060586X.2022.2082823>

Canovan, M. (1999). Trust the people! Populism and the two faces of democracy. *Political Studies*, 47 (1), 2–16.

Castanho Silva, B., Andreadis, I., Anduiza, E., Blanuša, N., Corti, Y.M., Delfino, G., Rico, G., Ruth, S. P., Spruyt, B., Steenbergen, M., Littvay, L. (2018). Public Opinion Surveys: A New Scale. In: K. Hawkins, R. Carlin, L. Littvay, R. Kaltwasser (Eds.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis* (pp. 150–178). London: Routledge.

Dijk, G.H.S. van (2018). *Populist attitudes and political participation: hand and glove? : Analysing populist citizens' participation in political claim-making*. Master thesis. University of Twente. URL: <https://essay.utwente.nl/76892/>

Feldman, S. (2021). Authoritarianism, Education, and Support for Right-Wing Populism. In: J.P. Forgas, W.D. Crano, K. Fiedler (Eds.), *The Psychology of Populism: The Tribal Challenge to Liberal Democracy* (pp. 348–364). New York: Routledge.

Forgas, J.P. (2021). *The Psychology of Populism: Tribal Challenges to Liberal Democracy*. Sydney: Centre for Independent Studies.

Jacobs, K., Akkerman, A., Zaslove, A. (2018). The voice of populist people? Referendum preferences, practices and populist attitudes. *Acta Politica*, 53 (4), 517–541.

Kuzio, T. (2018). Populism in Ukraine and Europe: Similar but Also Different. In: K. Segbers (Ed.), *Populism in Europe: An Overview. CGP working papers, 09/2018* (pp. 16–31). Berlin: Freie Universität Berlin.

Levitsky, S., Loxton, J. (2012). Populism and competitive authoritarianism: the case of Fujimori's Peru. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 160–181). Cambridge: Cambridge University Press.

Makeev, S. (2020). To justify populism. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 159–164. [= Makeev 2020]

Mény, Y., Surel, Y. (2002). The Constitutive Ambiguity of Populism. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 1–21). London: Palgrave Macmillan.

Mohrenberg, S., Huber, R.A., Freyburg, T. (2021). Love at first sight? Populist attitudes and support for direct democracy. *Party Politics*, 27 (3), 528–539.

Mudde, C. (2004). The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–563.

Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2012). Populism: corrective and threat to democracy. In: C. Mudde, C. Rovira Kaltwasser (Eds.), *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective for Democracy?* (pp. 205–222). Cambridge: Cambridge University Press.

Panina, N.V. (2005). *Ukrainian society 1994–2005: sociological monitoring*. [In Ukrainian]. Kyiv: Sofia Publishing House LLC. [= Паніна 2005]

Parashchevin, M. (2018). Annual nationwide survey results for the years 1992–2018. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 5 (19), 415–525. [= Паращевін 2018]

Pauwels, T. (2014). *Populism in Western Europe: Comparing Belgium, Germany and The Netherlands*. London: Routledge.

Pew Research Center (2021). *Many in U.S., Western Europe Say Their Political System Needs Major Reform*. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2021/03/31/many-in-us-western-europe-say-their-political-system-needs-major-reform/>

Reznik, O. (2011). *Civil Practices in the Transition Society: Factors, Subjects, Methods of Realization*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2011]

Reznik, O. (2015). Participants of the Orange Revolution and the Revolution of Dignity: a Comparison of Value Orientations. [In Ukrainian]. *Social Dimensions of Society*, 7 (18), 66–74. [= Резнік 2015]

Rummens, S. (2017). Populism as a Threat to Liberal Democracy. In: C. Rovira Kaltwasser, P. Taggart, P. Espejo, P. Ostiguy (Eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (pp. 554–570). Oxford: Oxford University Press.

Shulha, M. (2018). Signs of societal imbalance (Afterword). [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 5 (19), 396–414. [= Шульга 2018]

Shulha, M. (2019). An overchallenged society (In lieu of an afterword). [In Ukrainian]. *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 6 (20), 397–412. [= Шульга 2019]

Taggart, P. (2002). Populism and the Pathology of Representative Politics. In: Y. Mény, Y. Surel (Eds.), *Democracies and the Populist Challenge* (pp. 62–80). New York: Palgrave.

Urbinati, N. (1998). Democracy and populism. *Constellations*, 5 (1), 110–24.

Webb, P. (2013). Who is Willing to Participate? Dissatisfied Democrats, Stealth Democrats and Populists in the United Kingdom. *European Journal of Political Research*, 52 (6), 747–772.

Yakymenko, Y., Yurchyshyn, V., Zamiatin, V. (2019). *Ukraine-2019: Cautiously Optimistic*. Kyiv: The Razumkov Centre. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Vybery_Ukraine.pdf

Zaslove, A., Geurkink, B., Jacobs, K., Akkerman, A. (2021). Power to the people? Populism, democracy, and political participation: a citizen's perspective. *West European Politics*, 44 (4), 727–751.

Received 19.07.2022

ОЛЕКСАНДР РЕЗНІК

Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування?

Явище зростання підтримки популістських партій та відповідних орієнтацій серед населення країн світу зазвичай розуміють як загрозу демократії, єдності суспільства та громадянському активізму. Психологічна привабливість популістських ідей ґрунтується на людській потребі в колективній ідентичності, соціальній згуртованості, категоризації соціального буття, передбачуваності та відчутті безпеки, на схильності до морального абсолютизму та підтримці конспірологічних теорій. Це призводить до поширення конфронтаційного дискурсу в публічній царині, підтримки авторитаризму та поглиблення соціальних розколів. Однак емпіричні дослідження фіксують неоднозначну спрямованість популістських орієнтацій на підтримку антидемократичних ідей. Власне, громадян з популістськими орієнтаціями не слід однозначно ототожнювати з виборцями популістських партій. Через свій мобілізаційний потенціал популізм може зробити демократичний процес більш інклюзивним, оскільки люди з популістськими орієнтаціями підтримують дорадчі форми демократії. В окремих випадках популістська мобілізація стає корисною за надзвичайних умов, наприклад у разі по-

валення авторитарного режиму або чинення опору ворогові під час війни. Однак у разі спроби реформування державних інститутів популізм може стати перешкодою, оскільки поширені серед популістів абсолютизація спрощених форм врядування та схильність до авторитаризму блокують громадянську ініціативу.

Ключові слова: популізм, демократія, суспільство з надлишком викликів

АЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Популізм в обществе с избытком вызовов: угроза демократии или возможность ее корректировки?

Феномен роста поддержки популистских партий и соответствующих ориентаций среди населения стран мира обычно понимается как угроза демократии, единству общества и гражданскому активизму. Психологическая привлекательность популистских идей основывается на человеческой потребности в коллективной идентичности, социальной сплоченности, категоризации социального бытия, предсказуемости и чувстве безопасности, а также на моральном абсолютизме и поддержке конспирологических теорий. Это приводит к распространению конфронтационного дискурса в публичной сфере, поддержке авторитаризма и углублению социальных расколов. Однако эмпирические исследования фиксируют неоднозначную направленность популистских ориентаций в поддержку антидемократических идей. По сути, граждан с популистскими ориентациями не следует однозначно отождествлять с избирателями популистских партий. В силу своего мобилизационного потенциала популизм может сделать демократический процесс более инклюзивным, поскольку люди с популистскими ориентациями поддерживают совещательные формы демократии. В отдельных случаях популистская мобилизация может оказаться полезной в чрезвычайных условиях, например при свержении авторитарного режима или сопротивлении врагу во время войны. Однако при попытке реформирования государственных институтов популизм может стать препятствием, поскольку распространенная среди популистов абсолютизация упрощенных форм управления и склонность к авторитаризму блокируют гражданскую инициативу.

Ключевые слова: популизм, демократия, общество с избытком вызовов

OLEKSANDR REZNIK

Populism in a society with an excess of challenges: the threat to democracy or the possibility of its correction?

The phenomenon of growing support for populist parties and relevant orientations among the world's population is usually defined as a threat to democracy, social unity, and civic activism. The psychological appeal of populist ideas is based on the human need for collective identity, social cohesion, categorization of social life, predictability and sense of security as well as moral absolutism and support for conspiracy theories. This leads to the spread of confrontational discourse in the public sphere, support for authoritarianism and deepening social cleavages. However, empirical researches show the ambiguous focus of populist orientations in support of anti-democratic ideas. In fact, citizens with populist orientations should not be unambiguously identified with voters of populist parties. Because of its mobilizing potential, populism can make the democratic process more inclusive, as people with populist orientations support deliberative forms of democracy. In some cases, populist mobilization become useful in emergencies, such as the overthrow of an authoritarian regime or resistance to the enemy during war. However, populism can be an obstacle in trying to reform state institutions, as the absolutization of simplistic forms of government and the propensity for authoritarianism common among populists block civic initiative.

Key words: populism, democracy, society with an excess of challenges